

Honorata Skoczylas-Stawska

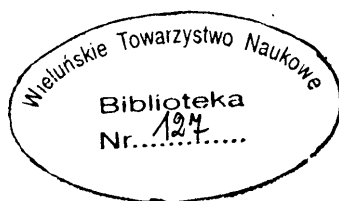
Cechy dialektalne w języku Hieronima z Wielunia – Spiczyńskiego

Rocznik Wieluński 1, 17-34

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Honorata Skoczylas-Stawska

CECHY DIALEKTALNE W JĘZYKU HIERONIMA Z WIELUNIA – SPICZYŃSKIEGO

Spuścizna pisarska wymienionego w tytule autora, działającego w pierwszej połowie XVI wieku, bardzo długo nie interesowała szerzej ani znawców literatury polskiej, ani historyków języka. Przysłonięta mrokiem dziejów, niemal zapomniana i rozproszona, była odkryta dopiero w XIX wieku, a więc w czasach zaborów, kiedy to zajęto się rekultywacją polskiego dorobku narodowego. I choć ma swoje miejsce w bibliografii literatury, w *Chrestomatii staropolskiej* i w leksykografii¹, to wciąż jeszcze nie jest skonsolidowana, gdyż brakuje jej wnikliwych, wyczerpujących badań fi-

¹ Zob. *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut, Piśmiennictwo staropolskie*. Cz. 3, Opracował zespół pod kier. Romana Pollaka. [Warszawa] 1965, s. 278-279, 388; W. Wydra, W.R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, wyd. II, Wrocław 1995.

lologiczno-komparatystycznych. Najistotniejszą przyczyną tego stanu rzeczy było nieustalenie tożsamości autora. Nasz Hieronim bowiem występował pod różnymi nazwiskami i kryptonimami. Moje badania, prowadzone początkowo raczej okazjonalnie, następnie zgłębiane, poszerzyły dość znacznie zakres wiedzy o tym niezwykłym człowieku polskiego Odrodzenia i o jego twórczości².

Obecnie już wiemy, że **Hieronim z Wielunia**, **Hieronim Polyconius** i **Hieronim Spiczyński** to jedna osoba. Wiemy także, iż posługiwał się kryptonimami H.P.; H.S.K.C.; H.S.S. Szczegóły dotyczące tej kwestii, jak również bogatą bibliografię, można znaleźć w moich publikacjach³.

Poniższe rozważania i ustalenia są kontynuacją wcześniejszej pracy, poświęconej autorstwu części polskiej trójjęzycznego słownika łacińsko-niemiecko-polskiego z 1528 roku pt. *Dictionarius Joannis Murmellii variarum rerum...*, nazywanego powszechnie *Dykcjonarzem Murmeliusza*.

² W roku 1983 odbyła się w Wieluniu sesja naukowa z okazji 700-lecia nadania praw miejskich przez księcia wielkopolskiego Przemysława II. Podczas tej sesji wygłosiłam mój pierwszy referat o Hieronimie z Wielunia (pełen tytuł niżej). Inspiratorem wystąpienia był ówczesny dyrektor Muzeum Ziemi Wieluńskiej, dziś prof. Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach – Filia w Piotrkowie Trybunalskim, dr hab. Tadeusz Olejnik.

³ Zob. H. Skoczylas-Stawska, *Hieronim z Wielunia i jego wkład do kultury polskiej doby Odrodzenia*, [w:] *Siedem wieków Wielunia. Studia i materiały* pod redakcją Ryszarda Rosina, Warszawa-Lódź 1987, s. 49-60; tejże, *W sprawie autorstwa tekstu polskiego w Dykcjonarzu Murmeliusza*, [w:] *Język polski – historia i współczesność*. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej dla uczczenia 75. rocznicy powstania Uniwersytetu im. A. Mickiewicza (Poznań 4-5 maja 1994 roku). Pod redakcją Zdzisławy Krążyńskiej i Zygmunta Zagórskiego. Poznań 1995, s. 97-109; tejże, *Właściwości fonetyczne języka „Namów rozlicznych” Hieronima Polyconiusa wobec gwar wieluńskich*, [w:] *Witold Doroszewski – Mistrz i Nauczyciel*. Praca zbiorowa pod redakcją Barbary Falińskiej. Łomża 1997, s. 171-181; E. Kędelska, H. Skoczylas-Stawska, *Morfologia i słownictwo „Namów rozlicznych” H. Polyconiusa wobec gwar wieluńskich*, [w:] *W przyjacielskim kręgu. Profesorowi Zygmuntowi Zagórskiemu*. Pod redakcją Stanisława Mikołajczaka i Andrzeja Sieradzkiego. Poznań 1996, s. 200-210.

Od kilkudziesięciu lat panuje przekonanie, że Murmeliusz nie mógł być autorem części polskiej tego słownika⁴. Nie ustalono jednak definitywnie, kto nim był i skąd pochodził. Pojawiały się różne pomysły i sugestie. Konkretną hipotezę o autorstwie H. Spiczyńskiego najwcześniej wysunął Marian Plezia we *Wstępie do Słownika łacińsko-polskiego*⁵.

Na temat autorstwa i pochodzenia pisarza wypowiadali się też tacy badacze, jak Maria Karplukówna, Hanna Popowska-Taborska, Zofia Cygał-Krupowa, Elżbieta Kędelska.

M. Karplukówna uważa, że wersję polską *Dykcjonarza* sporządził Hieronim z Wielunia, tłumacz księgi *Ecclesiastes*, wydanej w oficynie Hieronima Wietora w 1522 roku. Jej zdaniem autor wymienił Wieluń wśród głównych miast Polski, ponieważ kierował się sentymentem lokalnym. Taki argument trzeba odrzucić, gdyż ten stary, piastowski gród rzeczywiście należał do przedniejszych miast w dobie Polski Jagiellonów⁶.

H. Popowska-Taborska skłonna jest uznać autora części polskiej *Dykcjonarza* za Małopolanina ze względu na znaczną ilość dialektyzmów leksykalnych południowopolskich⁷.

Z. Cygał-Krupowa wyraża pogląd, że tym nieznanym autorem mógł być Hieronim Spiczyński, który pod pseudonimem Hieronim Polyconius

⁴ Zob. np.: S. Urbańczyk, *Słowniki, ich rodzaje i użyteczność*, Biblioteczka Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego nr 16. Wrocław – Warszawa – Kraków 1964; też W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*. Warszawa – Poznań 1986, s. 734-735.

⁵ M. Plezia, *Dzieje leksykografii łacińskiej w Polsce* [w:] *Słownik łacińsko-polski* pod red. M. Plezi. T. I, Warszawa 1959, s. X-XI.

⁶ M. Karplukówna, *Regionalizmy w języku Jana Cervusa z Tucholi*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971, s. 34, przypis 6; zob. też H. Skoczylas-Stawska, *W sprawie autorstwa...*, s. 98-99.

⁷ H. Popowska-Taborska, *Kształtowanie się polskiego szesnastowiecznego słownictwa literackiego w świetle badań nad Słownikiem Bartłomieja z Bydgoszczy*, „Zeszyty Naukowe UJ”. Prace Językoznawcze, z. 42, 1974, s. 170.

opracował *Namowy rozliczne*, tj. drugi rozdział *Pappa puerorum* Jana Murmeliusza (wydane przez H. Wietora w 1527 r.)⁸.

E. Kędelska zastanawia się również nad autorem wersji polskiej *Dykcjonarza* i wysuwa pytanie (w moim przekonaniu retoryczne), „czy owym Hieronimem z Wielunia – tłumaczem *Ecclesiastes*a z 1522 r. – nie był H. Spiczyński”⁹.

Przytoczone tu stanowiska opublikowano przed ostatecznym zidentyfikowaniem pisarza, występującego pod różnymi nazwiskami i kryptonimami, o czym wspominałam wyżej.

Moje badania zmierzają w kierunku bezspornego ustalenia nazwiska i miejsca pochodzenia autora wersji polskiej *Dykcjonarza*. Czynię to na podstawie wybranych z szesnastowiecznego tekstu regionalizmów, które są znane jeszcze we współczesnych gwarach wieluńskich, a także w ich sąsiedztwie. Ziemia wieluńska bowiem jest usytuowana na pograniczu trzech wielkich dialektów: wielkopolskiego, śląskiego i małopolskiego. Język autora wersji polskiej omawianego słownika zawiera cechy dialektalne z tego właśnie pogranicza.

W niniejszym artykule, sięgając częściowo po materiały opracowane wcześniej¹⁰, poszerzam bazę argumentacyjną o wybrane cechy morfologiczne i leksykalno-semantyczne.

Zjawiska językowe, zawarte w tzw. regionalizmach, wydobytych z *Dykcjonarza* i poświadczonych w gwarach wieluńskich, omawiam na tle lokalizacji przestrzennej współczesnych cech dialektalnych¹¹. Zabieg taki pozwala

⁸ Z. Cygal-Krupowa, *Szesnastowieczne edycje „Dictionarii Joannis Murmellii variarum rerum...”*. Część I. *Uwagi ogólne, ortografia, fonetyka, cechy dialektyczne*, Warszawa – Kraków 1979, s. 20.

⁹ E. Kędelska, *Łacińsko-polskie słowniki drukowane pierwszej połowy XVI wieku i ich stosunek do źródeł czeskich*, Ossolineum 1986, s. 56.

¹⁰ Zob. H. Skoczylas-Stawska, *W sprawie autorstwa...*

¹¹ Znaczną część omawianych tu materiałów źródłowych prezentowałam w lipcu 2000 r. na III Międzynarodowym Kongresie Dialektologicznym i Geolingwistycznym w Lublinie wygłaszając referat w języku rosyjskim pt. *Geolingwistyka w zastosowaniu do ustalania autorstwa tekstów*. Pod takim tytułem znajdują się też w publikacji.

ustalić, jakie dialekty wywarły wpływ na język osobniczy H. Spiczyńskiego, o którym wiemy na podstawie wcześniejszych dociekań, że pochodził z Wielunia.

Przystępuję zatem do przeglądu materiałów i ich interpretacji. Liczby umieszczone po cytowanych przykładach wskazują na stronę oryginalnego tekstu gotyckiego.

Cechy fonetyczne

W języku autora polskiej wersji *Dykcjonarza* znajduje się wiele wieluńskich właściwości fonetycznych, ale tutaj omawiam najważniejsze, uzupełniając czasem interpretację. Więcej cech, jak również przykładów, zawiera wyżej wymieniony artykuł *W sprawie autorstwa...*

Samogłoski ustne

1. Autor na ogół kreskuje staropolskie *ǣ (krótkie) pozostawiając *ā (długie) bez oznakowania, o czym świadczą zapisy: *Pátron álbo obroncá* 2, *Zácmyenyje słoncá* 3, *Pánná, Rák*, ale *Wagá* i *pssya gwiazdá* 4; też (zwyerzęcyja) *gwyazda* 5 (bez kreseczki nad wygłosowym -a krótkim) i inne.

Autor słownika najprawdopodobniej wymawiał dawne *ā (długie) jak *o*. Dowodem tego jest zapisana kilka razy forma przymiotnika rodzaju żeńskiego (pominięta, być może, w korekcie): *álbo stáro yest* na s. 6, *Nyeco co stáro yest dwye lyećye* na s. 7, *Co stáro iest sseść myeśyaci* na s. 9. Przykładów tych nie publikowałam wcześniej. Monoftongiczne *o* jako kontynuant stpol. *ā (długiego) jest cechą systemową gwar dawnej ziemi wieluńskiej na wschód od Prosny i sąsiadującego z nią dialektu małopolskiego (zob. Skocz, s. 14-17).

2. Nieliczne zapisy z kontynuantem dawnego *ē (długiego) w postaci *y* w formach wyrazów: *chlyw* 84, *gárdzyl* 67, *krzcýlnycá* 127, *spánym* ‘spaniem’ (narzędnik I. poj.) znajdują poświadczenie jako cecha systemowa we

współczesnych gwarach wieluńskich. Tak samo jest na Śląsku i w Wielkopolsce (zob. Skocz, s. 35-39, mapa 132).

3. Formy wyrazów z grupą *eł* (\equiv *eł, *l̥): *koćyeł, koćyetek* 142, *koźyeł* 39, *kozyetki* 115 'roślina', *osełká* 22, *osyeł, osyetek* 38, *wydełki* 142, *kyełbásá* 161, *pełnia myessyqá* 3, występują konsekwentnie w gwarach wschodniowieluńskich łącząc się zasięgiem z dialektem małopolskim (zob. Skocz, s. 31-32, mapy 31-34, 128; MAGP, mapy 207 i 208; AJŚ III, mapa 470; NowGpW, mapa 40).

4. Pierwotne *i* z prasłowiańskiej grupy **ri* (\equiv stpol. ři) ukrył autor tekstu polskiego w liczebnikach: *Trzy* 199, *Trzydzieści* i *Trzysta* 200. Z lektury *Dykcjonarza* wynika, że pisownia w zakresie głosek *i*, *y* nie była znormalizowana w I połowie XVI w., co upoważnia badacza do odczytania wymienionych wyrazów w postaciach: *trzi, trzidzieści, trzista*. Taka wymowa charakteryzuje gwary południowo-zachodniej części ziemi wieluńskiej, będącej pod bezpośrednim wpływem dialektu śląskiego i częściowo południowowielkopolskiego (por. Plut, s. 64; Skocz, s. 40, mapa 43).

5. Zjawisko protezowania samogłosek w nagłosie jest zaznaczone w tekście polskim literami *g* (czytaj *j*) i *h* w wyrazach: *gye* 94 'je' (3. os. l. poj.), *gyedzą* 105 'jedzą', *gyskierki* 113 'roślina', *hánysz* 115 'anyż', *hálun* 124 'ałun' i inne. W gwarach wieluńskich do dziś jest podobnie. Protezowanie nagłosowych samogłosek występuje w dialektach Wielkopolski, Śląska i Małopolski (zob. Skocz, s. 45, mapy 47-49, 69)¹².

Samogłoski nosowe

6. Wbrew normie ortograficznej, przestrzeganej na ogół w słowniku Murmeliusza, znalazły się formy wyrazów z regionalną, asynchroniczną realizacją samogłosek nosowych *a*, *ę*, jak na ziemi wieluńskiej i w Wielkopolsce, np. *pstrąq* 93, 94 'pstrąg', *yąndro* 109 'jądro', *wąntroba* || *wątroba*

¹² Szerszą interpretację i więcej przykładów znajdzie czytelnik w artykule: H. Skoczylas-Stawska, *W sprawie autorstwa...*, s. 102-103.

55, (*Raz*) *pyeściam* (*dany*) 59 ‘pięścią’, *bembenycá* 187, ale też *bęben* 187 i inne (zob. DejA, mapa 67; Skocz, s. 51-52, mapa 58)¹³.

Spółgłoski

1. Nagłos form dawnych w *Dykcjonarzu*: *zwon*, *zwonek* 128, *zwoownik* 173 jest taki sam, jak w gwarach wieluńskich części południowo-zachodniej: *zvũn*, *zvũnek* (zwięzione *o* przed spółgłoską nosową *n*). Trzeba uznać, że formy z nagłosowym *z-* w miejscu *dz-* zachowały się w przeszłości i obecnie pod wpływem dialektów małopolskiego i śląskiego (zob. Skocz, s. 65, mapa 74; por. MAGP, mapa 295 i AJŚ II, mapa 5).

2. Liczne przykłady na mazurzenie i hiperpoprawność (np. *bástá* 28 ‘baszta’, *cyęski* 15 ‘ciężki’, *descz* 16 (5×), *ceski* 198 ‘czeski’, *gruská* 109, *wqz* || *wqż* 96 (4×); *kłosz* 120 ‘kłos’, *lysz* 41 ‘lis’, *pász* 156 ‘pas’, *czebulá* i wiele innych) dowodzą, że autor tekstu polskiego *Dykcjonarza* mazurzył. Zjawisko mazurzenia jest cechą systemową gwar niemal całej dawnej ziemi wieluńskiej oraz dialektu małopolskiego i północnośląskiego (zob. MAGP, mapy 143, 156, 174, 194, 203, 222, 228 i inne; por. Skocz, s. 73-74, mapy 92, 93, 129).

3. Występująca w *Słowniku* forma *trzesnya* 109 jest znana w gwarach wieluńskich na pograniczu śląsko-małopolskim w transkrypcji jako *řšeńńa* (zob. Skocz, mapa 40; MAGP, mapa 375; KucS, s. 63).

4. Współcześni Spiczyńskiemu Polacy wymawiali *l* miękko zarówno przed samogłoską przednią *e*, jak i tylną *a*, co autor oznacza niemal konsekwentnie literą *y* (czytaj *i*), np.: *wyelye* 4 ‘wiele’, *półtorá lyátá* 7, *wolya* 47 ‘wola’, *podgárlye* 54, *pályec* 58, *golyen* 62 ‘goleń’, *lyekarz* 71, *slyedz* 90 i wiele innych¹⁴. Są też rzadsze zapisy bez dodatkowego oznakowania miękkości: *lekye pywo* 164, *letni čás* 8 itp.

¹³ Por. op. cit., s. 103-104; zob. też W. Kuraszkiewicz, *Studia nad polskimi samogłoskami nosowymi. Rezonans nosowy*, Kraków 1932, s. 95 i 139.

¹⁴ Por. H. Skoczylas-Stawska, *Właściwości fonetyczne języka „Namów rozlicznych” Hieronima Polyconiusa wobec gwar wieluńskich...*, s. 175.

Na tę archaiczną cechę zwróciłam uwagę w latach 60-ych podczas badań dialektologicznych na obszarze dawnej ziemi wieluńskiej (zob. Skocz, s. 78). Była ona także obecna w gwarze mojej rodzinnej wsi¹⁵. Z. Cygal-Krupowa pominęła zupełnie tę fonetyczną właściwość.

5. Kontynuantem staropolskiego *ř (czytaj řž) jest już w pisowni doby średniopolskiej rz, co potwierdzają bardzo liczne przykłady typu: *znakarz drzew 20, brzeg przy rzece 23, brzuch, brzuszek 57, grzbyet 57, krzest 130* i wiele innych.

Zasadniczo autor starał się podporządkować tej normie, jednakże nie uniknął zapisu z r zamiast spodziewanego rz, np. *Zyemye tryesienye 18* ‘trzęsienie ziemi’, *cyetreff 86* ‘cietrzew’, *Cyetreff 87* ‘ts’, *Broskinya 110* ‘brzoskwinia’, *Schopá drewna 134* ‘szopa drzewna’, *zwyrrny lász 20* ‘zwierzęcy las = las pełen zwierząt’, *swyrb 72* ‘świerzb’, *swyrbyącym być 72* i być może inne.

Z. Cygal-Krupowa traktuje zapisy z r jako pomyłki drukarskie¹⁶. W moim przekonaniu formy te mają związek z artykulacją stpol. ř i można je zaliczyć do regionalizmów w języku autora. Zdarzało się, że i Oskar Kolberg zapisywał podobnie ponad 300 lat później¹⁷. Ślady wymowy z r przetrwały na ziemi wieluńskiej do czasów współczesnych, gdyż osobiście notowałam je w formach *křšćić* ‘chrzcić’, *do křštu* || *χřštu, křćić, do křtu* (zob. Skocz, s. 82). Znam też z Wieluńskiego i z rodzinnej wsi odpowiedniki stpol. *kwiśc* ‘kwitnąć’ z wtórnym r, rš, a więc *křtać, zyto křšće* || *křte* || *krto* ‘kwitnie’, *pulicka křtauy* ‘policzki kwitły, rumieniły się’¹⁸. Przytoczone hipercorrekcyjności potwierdzają tezę o regionalnym charakterze zapisów z r zamiast rz.

¹⁵ Zob. H. Skoczyłasówna, *Fonetyka gwary Dąbrowy w powiecie wieluńskim*. Prace Wydziału Filologicznego UAM, Seria Filologia Polska Nr 11, Poznań 1967, s. 44.

¹⁶ Z. Cygal-Krupowa, op. cit., s. 119.

¹⁷ Zob. H. Skoczyłas-Stawska, *Cechy gwar wieluńskich w Dziele Oskara Kolberga*. „Prace Filologiczne”, T. XL, Warszawa 1995, s. 389; też w: *W sprawie autorstwa...*, s. 106.

¹⁸ H. Skoczyłas-Stawska, *Odpowiedniki staropolskiego kwiśc i jego fleksji w gwarach wieluńskich i sąsiednich*. „Slavia Occidentalis” 43, Poznań 1986, s. 185-192 i mapki.

6. Regionalizmami w *Dykcjonarzu* są dwa wyrazy z antycypacją spółgłoski *ń*: *okuyn* 94 (czyt. *okujn* ‘okoń’) i *koynymy* 180 (czyt. *kojnmi* ‘końmi’). Przykłady z asynchroniczną miękkością (także przed *ś*, *ź*) spotyka się na pograniczu wieluńsko-śląsko-wielkopolskim, co wskazuje na powiązania z językami łużyckimi (zob. Dej, s. 113-114; NowGpW, s. 59-60; Plut, s. 104; Skocz, s. 84; Zag, s. 42). Na ziemi wieluńskiej to ważne zjawisko fonetyczne występuje w części południowo-zachodniej obszaru. Widoczne jest też w nazwisku wieluńskim *Koj* (= *kojn* ‘koń’) i w nazwie miejscowości *Przystajń* (Częstochowskie).

Zdecydowaną przewagę w *Dykcjonarzu* mają zapisy z *n* zamiast *ń* zarówno w wygłosie, jak i w śródgłosie, np. *kwyęcyen*, *czerywen*, *lypyen*, *syrpyen*, *wrześyen* na s. 9, *grudzyen* i *tydzyen* 10, *grzebyen* 82, 144, *korzen* 103, *ogyen* 15, *pyen* (3×) 104, *syen* 132 ‘sień’, ale też *kon* (8×) 38 i *koń* (1×) 37, *dzyen* (2×) 14 i *dzyeń* (2×) 10, 14, poza tym *yeśyeń* 8 i *styczeń* 9; *stonce* 3, *stoncá* 3 i 8.

Twarda spółgłoska *n* w wymienionych i wielu innych wyrazach jest słyszana we współczesnej wymowie gwarowej okolic Wielunia (zob. Skocz, s. 85). Cechę tę należy zaliczyć do regionalizmów w języku autora, a nie wiązać z kwestią grafiki. Można by przypuszczać, że jest ona refleksem asynchronicznej realizacji *ń*, czyli antycypacji, po uprzednim zaniku elementu miękkiego w postaci *j*, co sugerują dwa różne zapisy: *co koynmi frymarczy* w wydaniu z 1528 r. i *konmi* w późniejszym egzemplarzu z 1533 roku¹⁹.

7. Poświadczona w *Dykcjonarzu* jednym tylko zapisem małopolska zmiana *-ch* w *-k*: *kuchennyk rzeczy kupyć* 157, jest zjawiskiem systemowym, występującym już teraz mniej lub bardziej konsekwentnie w większości wsi na obszarze dawnej ziemi wieluńskiej, gdzie mówi się: *tyk dwuk dobryk ludzi* (dop. l. mn.), *o tamtyk ludziak*, *stołak*, *nogak* itp. Brak tej cechy

¹⁹ E. Kędelska, *Łacińsko-polskie słowniki...*s. 47.

obserwowałam na terenach wschodniowieluńskich, ale tylko do zakola Warty (zob. Skocz, s. 89, mapa 111)²⁰.

Cechy morfologiczne

A. Fleksja

Pewne staropolskie formy fleksyjne, utrwalone w XVI wieku przez autora wersji polskiej *Dykcjonarza*, zachowały się jeszcze we współczesnych gwarach wieluńskich, ale już w postaci szczątkowej i to na peryferiach obszaru. Są jednak i takie, które pamiętam z gwary rodzinnej wsi spod Wielunia, jak i z okolic tego miasta.

1. Obecność końcówki *-e* w dopełniaczu l. mn. rzeczowników żeńskich miękkotematowych potwierdzają przykłady: (*Część żyemye (włoskey)* 30, (*Człowyek zbrabánskyey)* żyemye 32, (*Zákrzywyeny)* ssyye (*nástronę*) 73, (*Plwánye)* krwyie, *ktory pluye krwyą* 80. Formy z tą końcówką notowałam jeszcze w latach siedemdziesiątych w pasie gwar południowo-zachodniowieluńskich (*do Zosie, do studnie, do kuźnie, ze zymie* itp.) Utrzymują się one głównie pod wpływem sąsiedztwa Śląska północnego, gdzie panują na całym obszarze, a także pod wpływem Wielkopolski południowej i Małopolski (GH, s. 288-289, 297; DejA, mapa 83, NowGpW s. 63. mapa 120).

2. Kończówka narzędnika dawnej liczby podwójnej *-oma* w zapisie *Myedzy plecomá* 57 jest poświadczona w gwarach wieluńskich na wąskim pasie południowo-zachodnim, przylegającym do Śląska. Formy typu *konióma, krowóma, nogóma* zapisywałam osobiście podczas badań gwaroznawczych w powiecie kępińskim, ostrzeszowskim i na Śląsku, gdzie funkcjonują do dziś (zob. GH, s. 311; DejA, mapa 81).

3. Znana jest autorowi tekstu polskiego *Dykcjonarza* staropolska końcówka *-och* w miejscowniku l. mn.: *O zwyerzęcych rodząyoch* 37, *O krus-*

²⁰ Por. H. Skoczylas-Stawska, *O małopolskiej zmianie -ch w -k w gwarach dawnej ziemi wieluńskiej*, „Sławia Occidentalis” 31, 1974, s. 143-148.

czoch 123 ‘o kruszczach’. Według K. Dejny upowszechniła się ona między XIV i XVI wiekiem głównie w formach rzeczowników miękko tematowych i wystąpiła w zabytkach z terenów śląsko-małopolskich (Dej, s. 213 i mapa 54A)²¹. Formy z tą końcówką zauważyłam w 1976 r. podczas zbierania materiałów do *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* na terenie powiatu kępińskiego, należącego kiedyś do ziemi wieluńskiej. Otóż w dwóch wsiach przygranicznych (w Sadogórze i Trębaczowie) oraz na peryferiach północnego Śląska zanotowałam spontaniczne wypowiedzi: *v dvuy_danoχ* ‘w dwóch daniach’, *puo kšip^uopoχ* (z metatezą na odległość) ‘po rowach’ (śląskie *kšipop* ≡ stpol. *pšikop* ‘rów’), *v Mymcoχ* ‘w Niemczech’, *f pšijorkoχ* || *f pšijorkaχ* (*pšijorek* – rodz. m., czytaj *przyjarek* ‘radlina’), *f puortkoχ*, *v rynkoχ*, ale też: *na robotax*, *f Prusax*.

Końcówka *-och* (fonet. *-oχ*) była wymawiana nieświadomie i z tego powodu przetrwała do naszych czasów. I chociaż nie ma jej już dziś w okolicach Wielunia, to trzeba uznać, że w czasach H. Spiczyńskiego była obecna; mogła mieć większy zasięg pod wpływem dialektu śląskiego i małopolskiego (zob. GH, s. 306.). Więcej uwagi poświęciłam temu zjawisku w osobnym artykule²².

4. Liczebnik *pięć* zachował w XVI wieku prastłowiańską formę z końcówką *-i* w dopełniaczu, stąd w *Dykcjonarzu* zapis: *Czas od pyący lat 6* (czyt. *piąci*). Forma ta przetrwała w niektórych dialektach polskich do naszych czasów. Na ziemi wieluńskiej utrzymuje się w otoczeniu północnego Śląska, Małopolski i gwar Polski centralnej, gdzie również mówi się *do pięci lot* (zob. DejA, mapa 89; GH, s. 343; MAGP X, mapa 497).

5. W XVI wieku także liczebnik *sto* ma w dopełniaczu starą końcówkę rzeczownika twar dotematowego *-a* (zob. GH, s. 350). Autor wersji polskiej *Dykcjonarza* zapisał: *Czas do stá lat álbo wyek 6*. Formę archaiczną *sta* znam z rodzinnej wsi, z okolic Wielunia i ze Śląska.

²¹ Zob. też J. Łoś, *Gramatyka polska*, Cz. III, Lwów 1927, s. 61.

²² H. Skoczylas-Stawska, *Archaiczna końcówka -och w loc. pl. rzeczowników na peryferiach północnego Śląska*, „Studia Polonistyczne UAM”, X, Poznań 1983, s. 157-161.

6. Starsi mieszkańcy okolic Wielunia (także pisząca te słowa) znają archaiczną postać liczebnika *dwanasty*, *dwanasto godzina*. Forma z *-a-*, zapisana przez autora wersji polskiej *Słownika: Dwanasty 202*, była w XVI wieku częstsza niż *dwunasty*²³. Obie formy występowały obocznie, także w *Leksykonie* Mączyńskiego (zob. SPXVI, t. VI, s. 229). Postać fonetyczną *do dvanouyste* ‘do dwunastej’ zanotował H. Nowak w Wielkopolsce południowej (NowGpW, s. 82). Występuje też na Śląsku.

7. Archaiczne przysłówki *dzisiaj, wczora* sięgają doby prastłowiańskiej (zob. Cyr, s. 172, 174 i SPrasł V, s. 225). Znajdujemy je także w *Dykcjonarzu: Dzyśya, Wczorá* 14, a więc bez *j* w wygłosie. SSStp wymienia *dzińsia, dzisia* i *dziś* (t. II, s. 332-334) oraz *wczora* (t. X, s. 63-64). Materiały SPXVI wieku (t. VI, s. 475) świadczą, że już wówczas używano form fakultatywnych. Zatem autor wersji polskiej omawianego słownika posługiwał się formami starszymi *dzisiaj, wczorá* (zob. też MAGP IV, mapa 173), czyli tak samo, jak w *Namowach rozlicznych*...²⁴.

W gwarach okolic Wielunia przysłówek *dzisiaj* jest znany w wyrażeniach przyimkowych *do dzisiaj, od dzisiaj*, a szczególnie w mowie dzieci i najstarszego pokolenia. Jako autochtonka znam tę formę z autopsji.

Przysłówek *wczora* natomiast jest na ziemi wieluńskiej bardziej żywotny, choć wypiera go późniejsza forma *wcoraj* || *wczoraj*. Postać starsza *wczora* występuje w Polsce zachodniej, częściowo w Wielkopolsce południowej, częściowo w Sieradzkim, na ziemi wieluńskiej, na całym Śląsku, w Małopolsce południowej i na wąskim pasie Polski wschodniej (zob. MAGP IV, mapa 174). Przysłówek ten na ziemi wieluńskiej utrzymał się głównie pod wpływem bezpośredniego sąsiedztwa dialektu śląskiego.

²³ Zob. też E. Kędelska, H. Skoczylas-Stawska, *Morfologia i słownictwo „Namów rozlicznych”...*, s. 203-204.

²⁴ *ibidem*, s. 207-208.

B. Słowotwórstwo

W *Dykcjonarzu* można też znaleźć kilka regionalizmów słowotwórczych.

1. Deminutywny sufiks *-yszek*, zapisany przez autora wersji polskiej w wyrazie *kámyssek* 123, występuje w części obszaru na zachód od Wielunia w postaci fonetycznej *kamysek*. Jest to typowa cecha dialektu wielkopolskiego (por. DejA, mapa 73).

2. Sufiks *-ica*: *kápica* 154, *koźycá* 151, *sányce* 151 (część sań), *nogáwice* 155, występuje też w Wieluńskim i na Śląsku.

3. Sufiksy: *-iczek*, *-iczka*, poświadczone w *Dykcjonarzu* w formacjach: *konyczek* 81, *sáflyczek* 136, *posswyczki* 149 ‘poszwiczki = poszeweczki’, znane są w części południowej obszaru gwar wieluńskich, tj. w bezpośrednim sąsiedztwie Śląska w formach zmazurowanych: *konicek*, *saflicek*, *sośnicka*.

4. Sufiks *-aczek* w formacji *synaczek* 166 znam z domu rodzinnego, spod Wielunia. Jest to już archaizm słowotwórczy, zachowany w modlitwie: „*Matuchno, któraś synacka bolała...*”. Dziś w miejscu tego sufiksu funkcjonuje *-uszek* || *-eczek*: *synusek* || *synecek*.

5. Sufiks *-aszek*, widoczny w formacji *czycaszek* 57, występuje na ziemi wieluńskiej w wyrazie *wujaszek*, którego odpowiednikiem jest postać gwara *wujosek*. Przyrostek *-aszek* charakteryzuje też gwary wielkopolskie.

Cechy leksykalno-semantyczne

Autor części polskiej *Dykcjonarza* utrwalił dość liczną grupę wyrazów staropolskich, funkcjonujących we współczesnych gwarach wieluńskich i w dialektach sąsiednich. W tym miejscu poświęcamy uwagę niektórym z nich.

1. *Gont* 137 ‘drewniana klepka poszycia dachu’ występuje tylko w południowo-wschodniej części ziemi wieluńskiej łącząc się zasięgiem z Małopolską i Mazowszem. Na pozostałym obszarze są tylko *skudły*, jak na północnym Śląsku, a w Wielkopolsce wariant *szkudły* – bez mazurzenia (zob. MAGP I, mapa 5).

2. *Kokot* 86 ‘kogut’ funkcjonuje w gwarach wieluńskich do dziś, a także w całej Wielkopolsce i na Śląsku (zob. MAGP IX, mapa 438).

3. *Kurp* 155 ‘stary, zniszczony but o drewnianym spodzie’ jest nazwą archaiczną, znaną mi z autopsji tylko w l. mn. *kurpie*. Nazwa występuje wokół Wielunia i na znacznym terenie wschodnim dawnej ziemi wieluńskiej, a także w Małopolsce (Kieleckie), na Kaszubach i ziemi chełmińskiej (zob. Skocz, s. 70, 100, mapa 123; AJKLW VI, mapa 568; AGWK 4, mapa 464; AJK V, mapa 225 i s. 135).

4. *Myech álbo wor* 150. Oba leksemy, zapisane w *Dykcjonarzu* przez autora wersji polskiej, funkcjonują fakultatywnie do dziś na ziemi wieluńskiej, w Wielkopolsce południowej i na Śląsku. Na wschód od linii miast Częstochowa – Katowice – Żywiec funkcjonuje *worek* (zob. AJŚ II, mapa 134).

5. *Myessyq* 3 to nazwa księżycy, występująca w mowie najstarszych mieszkańców okolic Wielunia, a poza tym znana na Śląsku, w południowej Małopolsce, w Sieradzkim, na Mazowszu i Kaszubach. W Wielkopolsce funkcjonują fakultatywnie *miesiąc* i *księżyc* (zob. MAGP XII, mapa 571).

6. *Pápinek* 157 jest wymieniony w rozdziale o pokarmach. W okolicy Wielunia funkcjonuje w l. mn. *papinki*. Jest to rodzaj pokarmu dla małego dziecka, gotowanego na mleku z zasypką z manny lub mąki. Nazwa pochodzi od *papać* ‘jeść’ – w terminologii dziecięcej (zob. PlutS, s. 109; KucS, s. 293). Formę w rodzaju męskim *papinek* znam również ze Śląska. Występuje ona też powszechnie w Wielkopolsce południowej, jak twierdzi Henryk Nowak, znakomity znawca gwar tego obszaru.

7. *Parssywa żábá* 100, zapisana w *Dykcjonarzu*, jest nazwą ginącą na ziemi wieluńskiej. Zestawienie to znam jednak z autopsji z okolicy Wielunia, gdzie częściej występuje już *ropucha* (łac. Bufo), zarejestrowana wyłącznie na tym obszarze przez autorów AJKLW (t. II, mapa 215). *Parssywa żaba* znana jest w Wielkopolsce południowej i wschodniej jako nazwa fakultatywna obok licznych innych nazw (zob. AJKLW, jw.).

8. *Rzygác* 79 ‘wymiotować’, *Rzyganie* 79 ‘wymioty’. Oba wyrazy są powszechne w okolicy Wielunia i na obszarze leżącym na wschód od tego

miasta. Zasięgiem występowania łączą się z dialektami Małopolski i Śląska (zob. KucS, s. 189; AJŚ IV, mapa 680).

9. *Skybá* 159 ‘skiba’, zapisana w rozdziale o różnych rodzajach pokarmów, funkcjonuje jeszcze obecnie w okolicy Wielunia w znaczeniu ‘gruby kawałek chleba’. Jest nazwą rzadką w tym znaczeniu, gdyż częściej słyży się synonimy *pojda* i *glón*.

Skiba ma duży i stosunkowo zwarty zasięg w dialekcie wielkopolskim. Występuje też na obrzeżach północno-wschodniego Śląska i na pograniczu śląsko-małopolskim w okolicach Katowic, Rybnika, Pszczyny i Żywca (por. AJKLW I, mapa 27; AJŚ V, mapa 842).

10. Autor wersji polskiej *Dykcjonarza*, wymienił wyraz *stękać* w 3. os. l. poj. w znaczeniu ‘chorować, narzekać’: *Ktory ná slyedzonę stęka* 69. Ten sam leksem i znaczenie występuje zwarcie w zachodniej części Śląska na południe od Kluczborka, w okolicach miast Niemodlin, Opole oraz między Prudnikiem a Koźlem (zob. AJŚ III, mapa 267). Na ziemi wieluńskiej *stękać* znaczy ‘chorować, niedomagać, narzekać na stan zdrowia’, co poświadczam osobiście jako autochtonka. W AJŚ (III, mapa 267) znaczenie ‘niedomagać’ odnotowano w dwu odległych od siebie wsiach, tj. na zachód od Wielunia i na południe od Lublińca.

11. *Suchoty* 74 ‘gruźlica – choroba płuc’ to nazwa występująca obecnie na ziemi wieluńskiej, w Wielkopolsce i w Małopolsce (zob. AJŚ IV, mapa 657).

Podsumowanie

Opracowane wyżej cechy fonetyczne, morfologiczne oraz leksykalno-semantyczne, występujące w wersji polskiej *Dykcjonarza* Murmeliusza i poświadczane w mowie ludowej na obszarze dawnej ziemi wieluńskiej, a także w bezpośrednim jej sąsiedztwie, potwierdzają tezę, że autorem tekstu polskiego był, pochodzący z Wielunia, Hieronim Spiczyński – pracownik

oficyny wydawniczej Wietora, tłumacz, pisarz, poeta, obrońca i szermierz języka narodowego²⁵.

Na podstawie prezentowanych materiałów trzeba stwierdzić, że język Hieronima Spiczyńskiego zawiera cechy dialektalne wielkopolskie, śląskie i małopolskie. Stopień nasycenia tego języka dialektyzmami określają wybrane przykłady. Widać z nich, że niektóre zjawiska są wspólne sąsiednim dialektom, a tym samym dzielą ziemię wieluńską – w ogólnym zarysie – na część południowo-zachodnią i północno-wschodnią, bądź południowo-wschodnią i północno-zachodnią.

Obraz cech językowych co do frekwencji jest następstwem różnic między diachronią a synchronią. Cechy śląskie w przeszłości mogły być bardziej rozprzestrzenione ze względu na to, że Polska była mniej zróżnicowana językowo. Śląsk ponadto, odcięty od innych dzielnic Rzeczypospolitej przez kilkaset lat, miał warunki do przechowania archaizmów.

Układ ilościowy regionalnych cech językowych jest odbiciem układu diachronicznego z epoki autora tekstu, tj. z I połowy XVI wieku.

Jeśli chodzi o układ synchroniczny, to w dzisiejszych gwarach okolic Wielunia jest on nieco inny. Cechy śląskie np. występują już tylko na wąskim pasie ziemi wieluńskiej, a więc w bezpośrednim sąsiedztwie Śląska. Gwary wieluńskie mają obecnie charakter międzodialektalny.

Problem, w jakim stopniu cechy dialektalne języka H. Spiczyńskiego są żywotne we współczesnych gwarach wieluńskich, wymaga jeszcze dalszych badań.

²⁵ Więcej szczegółów, dotyczących dorobku pisarskiego, znajduje się w moich wcześniejszych pracach.

Skróty stosowane w tekście

- AGWK – K. Dejna, *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, t. 1-6, Łódź 1962-68.
- AJK – *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, opracowany przez zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN pod kierunkiem Z. Stiebera, t. I-VIII, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964-1971 i pod kierunkiem H. Popowskiej-Taborskiej, t. IX-XV, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972-1978.
- AJKLW – *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. Pod redakcją Z. Sobierajskiego i J. Burszty, t. I-VI, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979-1991; pod red. Z. Sobierajskiego t. VII, Wrocław... 1992, t. VIII, Poznań 1994, t. IX, Poznań 1996.
- AJŚ – A. Zaręba, *Atlas językowy Śląska*, t. I-VII, Warszawa – Kraków 1969-1989.
- Cyr – W. Cyran, *Przysłówki polskie*, Łódź 1967.
- Dej – K. Dejna, *Dialekty polskie*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973.
- DejA – K. Dejna, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa – Łódź 1981.
- GH – Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981.
- KucS – M. Kucala, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław 1957.
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*. Praca zbiorowa pod kierunkiem K. Nitscha, od 1960 r. pod kierunkiem M. Karasia, t. I-XIII, Wrocław 1957-1970.
- NowGpW – H. Nowak, *Gwary południowej Wielkopolski*, Poznań 1982.

-
- Plut – F. Pluta, *Dialekt głogówecki*, Cz. I. Fonetyka, Wrocław 1963.
- PlutS – F. Pluta, *Słownictwo Dzierżysławic w powiecie prudnickim*, Wrocław 1973.
- Skocz – H. Skoczyłas-Stawska, *Fonetyka w gwarach dawnej ziemi wieluńskiej*, Warszawa – Poznań 1977.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Pod red. M. R. Mayenowej, t. I-XX, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1966-1991.
- SPrasł – *Słownik prastowiański*. Oprac. Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN pod red. F. Sławskiego, t. I-VII, Wrocław – Warszawa – Kraków 1974-1995.
- SStp – *Słownik staropolski*. Redaktor naczelny S. Urbańczyk, t. I-VIII, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1953-1981.
- Zag – Z. Zagórski, *Gwary Krajny*, Poznań 1964.